

UOT 342**"BİLAVASİTƏ DEMOKRATIYA KONSTITUSİON QURULUŞUN
ƏSASLARINDAN BİRİ KİMİ " - ƏSAS ANLAYIŞLAR VƏ
DEMOKRATİK PROSESLƏR****Ş.T.YUSUBOV**
Bakı Dövlət Universiteti
schiraslan@yahoo.de

Bilavasitə demokratiya dünyanın bir sıra inkişaf etmiş ölkələrində uğurla tətbiq edilir. Avropanın əksər ölkələrində bilavasitə demokratiya institutu kimi referendum, plebisit, ümumxalq təşəbbüsü, ümumxalq sorğusu Konstitusiyada nəzərdə tutulmuş qaydalara uyğun olaraq keçirilir. Tarixən bu institutların hazırkı dövrə qədər olan inkişaf prosesi Avropa ölkələrində böyük qarşılıqlı və mübarizə məktəbi keçmişdir. Bu institutların uğurlu tətbiqinə təkan verən əsas amillərdən biri də ümumxalq azadlıq təfəkkürünün güclü olması idi.

Açar sözlər: bilavasitə demokratiya, xalq hakimiyyəti, referendum, plebisit, ümumxalq müzakirəsi, ümumxalq təşəbbüsü, demokratik praktika, nümayəndəli demokratiya, siyasi hakimiyyət, ümumxalq səsverməsi, obliqator referendum, fakültativ referendum, demokratik təsisatlar, siyasi partiyalar, vətəndaş cəmiyyəti, demokratiya nəzəriyyəsi

Referendumda çıxarılan məsələlər üzrə bilavasitə qəbul edilən qərarlar

Demokratik şəraitdə legitim siyasi hakimiyyət (dövlət hakimiyyəti) xalqın üzərinə düşür. Amerikanın keçmiş prezidenti bunu "xalqın hakimiyyəti, xalq üçün və xalq ilə həyata keçirilən hakimiyyət" hesab edirdi. Almaniyanın Əsas Qanununun 20-ci maddəsinə görə hakimiyyət xalq tərəfindən birbaşa seçkilər və səsvermə prosesində seçilmiş xüsusi qanunvericilik orqanları tərəfindən həyata keçirilir. Seçkilərin demokratiyanın əsasını təşkil etməsinə baxmayaraq, təmsilçilik və nümayəndəli sistemi formalaşdırır: bu prosesdə nümayəndələr xüsusi olaraq seçilirlər. Lakin bilavasitə demokratiyanı vətəndaşlar bilavasitə gündəmə çıxarılan məsələlər üzrə həyata keçirirlər. Nümayəndələrin "birbaşa seçkilər vasitəsilə seçilməsi", məsələ (burqomistr, prezident, bələdiyyə üzvləri, deputat və s.) seçki və seçim faktoru olaraq qalır və bilavasitə demokratiya ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bilavasitə demokratiyanın anlayışı yalnız o halda əhəmiyyət kəsb edir ki, o, nümayəndələrlə və nümayəndəli demokratiya ilə qarşı-qarşıya qoyulsun. Tarixi aspektdən də yanaşsaq, bilavasitə demokratiya elə məhz bu konfliktədən yaranmışdır (1, 128).

Bilavasitə demokratiyanın prosessual tipləri

Bilavasitə demokratiyanın mahiyyətini vətəndaşlar tərəfindən ümumxalq səsverməsi yolu ilə gündəliyə çıxarılan məsələlərin müzakirəsi təşkil edir. Bu institutlar üçün seçki qanunvericiliyi ilə tənzim olunan prosessual qaydalar tələb olunur. Seçki sistemində olduğu kimi bilavasitə demokratiyanın praktikasında da prosessual tiplərin diferensiasiyası baş verir. Bu, nəzərdə tutulmuş qərar qəbuletmə predmetinə görə, votumun məcburiyyət dərəcəsinə görə və hər şeydən əvvəl hansı şəxslərin, yaxud da instansiyaların ümumxalq səsverməsi zamanı realizə olunan məsələləri fərqləndirir (1, 238).

Bilavasitə demokratiyanın həyata keçirilməsi üsulları:

a) Ümumxalq təşəbbüsü hüququ: bilavasitə demokratiyanın bu formasının həyata keçirilməsi prosesi "aşağıdan" səsvermə hüququ olan vətəndaşlar, insanlar, qruplar və təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir. Alman dilində bu daha çox ümumxalq səsverməsi və əlavə olaraq ümumxalq qərar qəbul etməsi (beynəlxalq mühit isə bunu əksər hallarda "təşəbbüs") kimi adlandırılır;

b) referendum: bu zaman səs vermə qaydasında bu və ya digər parlament tərəfindən qəbul edilmiş qərar və ya qanunvericilik aktı "aşağıdan" ümumxalq səsverməsinə çıxarıla bilər, bu zaman söhbət İsveçrədə tətbiq edildiyi kimi "fakültativ referendum"dan gedə bilər;

c) obliqator referendum: müəyyən olunmuş qaydalara görə (Konstitusiyada nəzərdə tutulur) bu "məcburi" xarakter daşıyır və bu daha çox Konstitusiyaya edilən dəyişikliklər zamanı baş verir;

d) plebisit: bu və ya digər dövlət orqanının (hökumətin, prezidentin, parlamentdə əksəriyyəti müəyyən edilməsilə əlaqədar statusun müəyyənləşdirilməsi üçün tələb ortaya çıxarsa, bir sıra hallarda "referendum" adlanan ümumxalq səsverməsi, daha çox hallarda isə dildə plebisit kimi işlədilən prosesdir yanaşma bilavasitə demokratik institut kimi mübahisələndirilir. "Yuxarıdan" strateji siyasi alış-verişlərin mövcudluğunu nəzərə alaraq şübhəli situasiyaların qarşısını almaq məqsədilə yuxarıda sadalananların plebisitin predmeti olmasına haqq qazandırılır.

Referendumla qəbul edilən qərarların predmeti: Burada başlıca olaraq Konstitusya ilə konstitusion müddəalar, qanunlar, maliyyə mövzularını və dövlətlərarası müqavilələri fərqləndirmək lazımdır.

Məcburi qərar qəbuletmə məsələləri: bu faktor ümumxalq təşəbbüsü və referendum keçirilməsi zərurəti yaranan zaman gündəmə gəlir. İlkin pillə kimi bir sıra dövlət quruluşlarında məcburi xarakter daşımayan "ümumxalq etirazı", hansı ki, parlamentin məşğul olduğu bir mövzu ilə keçirilməlidir. Burada tətbiq olunan terminologiya çoxmənəlidir, məsələn, "vətəndaşların ərizə və şikayətləri" (Bremendə, Türingendə), "ümumxalq təşəbbüsü hüququ" (Berlin, Aşağı Saksoniya, Zaksen-Anhalt), Avstriyada isə "ümumxalq səsverməsi" daha çox kommunal müstəvidə, habelə vətəndaş ərizələri, vətəndaşların təşəbbüsü, və s., plebisitləri isə bir sıra hallarda məcburi xarakter daşımayan "ümumxalq

sorğusu" kimi də ifadə etmək olar (9, 137).

Keçirilən yoxlamalardan məlum olur ki, bir sıra dünya dövlətlərində bilavasitə demokratiyanın fərqli praktikasını tətbiq olunur. Bunların arxasında şəraitdən asılı olaraq bu institutların tətbiq olunma fazasında konfliktli situasiyalar nəzərdə tutulur. Bu prosessual tiplərin ölkələrin spesifikasına uyğun strukturu ayrı-ayrı ölkələrin bütöv siyasi sistem çərçivəsində əlavə əhəmiyyət kəsb edir.

"Bilavasitə demokratik" institutların prosessual tipləri buna baxmayaraq, heç bir vahid xronika formalaşdırmır. Əgər prosessual qayda detallı olaraq tətbiq olunmaq üçün həyata keçirilməlidir, onda bilavasitə demokratiyanın "konstitusiyası"ni öncə nəzərdən keçirmək və müzakirə etmək lazımdır. Buna baxmayaraq, bunun üçün iş böyük təsiri ola bilən bir sıra detallı tənzimləmə məsələləri həll olunmalıdır (7, 94):

- bütöv və məhdud mövzu seçimi, o cümlədən konstitusion və maliyyə məsələlərinin tətbiqinə icazə verilməmi?

- formal tələblər, məsələn, maliyyə təklifləri tələb olunarsa?

- ərizələrin toplanması baryeri - xüsusilə də imzaların toplanması kvorumu və imzaların toplanması müddəti.

- parlamentdə baş verən proseslərə qoşulma?

- müzakirəyə çıxarılan məsələnin razılaşdırılması üçün qoyulmuş baryer – əlavə əksəriyyətin tələb olunması üçün kvorumun razılaşdırılması?

- müvafiq məsələyə xitam verilməsi üçün keçirilən referendum (Almaniya, İtaliya), qərarın və qaydaların dəyişdirilməsi (Almaniya), Qanunun qəbul edilməsinə mane olunması (İsveçrə), yaxud da konstitusiyanın qismən təftiş olunması (İsveçrə)?

- Ərz olunan məsələnin sadə (İsveçrə), yaxud da mürəkkəb (İtaliya) təsviri üçün qaydalar müəyyən edilməsi?

Bundan başqa, təşəbbüs imkanlarının (ümumxalq səsverməsinin) və ümumxalq qərarlarının qəbul edilməsi zamanı uğurların əldə edilməsi şərtlərinin məhdudlaşdırılması çox fərqli dərəcəsi və növləri ortaya çıxır. İsveçrə və Amerikanın federal ştatları ilə müqayisədə Almaniyanın federal torpaqlarında şərtlər daha məhduddur, belə ki, ərizə və şikayətlərin, yəni məsələlərin razılaşdırılması baryeri və maliyyə tabusunda (və digər sərhədlər) əsasən də mövzu seçimində məhdudiyyətlər çox yuxarıdır. Əsas müqayisə olunan dövlətlərə münasibətdə alman torpaqlarında (Federal Konstitusiyanın 6-cı maddəsinə uyğun bütün fərqləri nəzərə alsaq) bilavasitə demokratiyanın məhdud Konstitusiyası kimi çıxış edir və buna uyğun olaraq siyasi xarakter daşıyan konstitusion parametrlərdə tımlanma statusu çox zəifdir (2, 68).

Bilavasitə demokratiya siyasi dövlət sistemində

Öncəliklə qeyd etmək lazımdır ki, bilavasitə demokratiya ümumxalq səsverməsi anlamında (səsvermə demokratiyası) kimi müəyyən edilmişdir. İkinci bir erkən-tarixi əsas modeli bütün vətəndaşların ümumxalq səsverməsinə birgə addım atması (yığıncaq demokratiyası) kimi təssəvvür olunur. Özü də, əgər bu

nəzəri cəhətdən təssəvvür olunan bir meyardırsa, siyasi praktika və tarixdə yığıncaq demokratiyası və ya səsvermə demokratiyası kimi xarakterizə olunan ayrıca bilavasitə demokratik sistem mövcud olmamışdır. Bilavasitə demokratiyanın mərkəzi qərar qəbul etmə institutu kimi qəbul olunan yerlərdə, həmin sistemdə siyasi təsiri olan digər institutlarda mövcuddur. Bir çox hallarda bilavasitə demokratiya bir tamamlayıcı və aşağı tutumlu element kimi formalaşır. Bilavasitə demokratiya öz saf modeli formasında heç vaxt və heç harada mövcud olmamışdır. Bu antik Yunanıstandakı şəhər polislər üçün də (xüsusilə də Afina kimi məşhur olan demokratik baza üçün də) deyilə bilər. (Ekklesia)-Eleya kimi ifadə olunan ümumxalq yığıncağı burada (klassik, təxminən, bizim eradan əvvəl 507/06-cı illərdən 322/20-ci illərə dək) olan dövr ərzində şübhəsiz ki, siyasi qərar axtarışında mərkəzi orqan kimi çıxış edə bilər. İkinci bir vacib orqan isə 500-lər şurası, gündəliyə çıxarılan məsələlərin hazırlanmasında və daha çox da qərarların təklifində gündəliyə çıxarılan məsələlərin hazırlanması öhdəliyini yerinə yetirən (Boule-Bullar, isə zaman-zaman 400-lər hesab olunurdu). Şuranın üzvləri süni bir nümayəndəlik sxemi üzrə Kleistenes-Klisfenin dövründən (6-cı əsrin sonunda) püşkatma qaydasında qərarların qəbul edilməsi yolu ilə bir il müddətinə seçilirdi (3, 195). Digər dövlət qulluqçularının isə bir hissəsi püşkatma qərarı ilə, digər bir hissəsi isə seçkilər vasitəsilə (xüsusilə də hərbi sərkərdələr – Strateqlər) seçilirdi. Buna baxmayaraq, uzun müddət hakimiyyətdə olan vəzifəli şəxslər müasir mənada olmamışdı. Bu demokratik ümumi qayda əhəmiyyətli dərəcədə ümumxalq yığıncağı ilə 500-lər şurasının arasında baş verən birgə oyundan asılı idi. Şura özünün aşağı qurumları vasitəsilə problem hesab olunan məsələləri və proseslərin tənzimlənməsini, eləcə də fəaliyyət göstərmə imkanlarının və qulluqçuların yerlərinin dəyişdirilməsinin qayğısına qalmalı idi, lakin bunlara dəqiq diqqət yetirilmirdi ki, Eleyaya qarşı münasibətdə hakimiyyətdən sui-istifadə olunması uzun müddət pozulmasına baxmayaraq, təsiretmə mövqeyi təşkil olunmadı (3, 202). Ümumxalq yığıncağı çərçivəsində ayrı-ayrı natiqlərin (ritoriklərin) nüfuz qazanması və onu uzun müddət əldə saxlaması, başqa bir mövzu idi. Hər halda Şurada rotasiya prinsipi əsasında vətəndaşların böyük bir hissəsi (ildə bir dəfə) daha intensiv idarəetmə təcrübəsi toplaya bilərdilər., hansılar ki, ümumxalq yığıncağında da və ictimai siyasi diskussiyalarda da təsir göstərə bilərdilər. Ümumxalq yığıncağının və Şuranın hakimiyyətə birgə təsir göstərən Afina demokratiyası yalnız 150 ildən bir az-çox (oligarxların hakimiyyətə qısamüddətli fasilə verməsilə) fəaliyyət qabiliyyətli idarəetmə mexanizmi hesab oluna bilərdi. Şuranın nümayəndəlik və idarəetmənin hazırlanması funksiyasının əyani əhəmiyyəti bundan ibarət idi ki, ümumxalq yığıncağının özü hakimiyyətdən sui-istifadənin hakimiyyəti əldə cəmləşdirmənin yaxud da korrupsiyanın qurbanı olmuşdu. Sonda isə Afina Makedoniyalı Filipə qarşı müharibədə məğlubiyyətinə görə öz əhəmiyyətini tamamilə itirdi (3, 190).

İsveçrə bilavasitə demokratiyanı tətbiq edən ikinci “klassik” ölkədir. Ümumxalq yığıncağı bu ölkədə həm kantonal, həm də icmalar səviyyəsində

dünən də, bu gün də tətbiq olunmaqdadır: İsveçrə Kantonlarında kantonal ümumxalq nümayəndəliyi bu gün Appentsel-İnnerhordendə və Qlarusda, İcma Yığıncağı isə hələlik əksər kiçik icmalarda hər şeydən öncə almandilli İsveçrə Kantonlarında qalmaqdadır. Burada da, ümumxalq yığıncağının hakimiyyət inhisarı mövcud deyil, hər bir halda (Landammann) adlanan Kanton hakimiyyət orqanı, yaxud da İcma dövlət orqanı fəaliyyət göstərir. 20000-dən çox olan İcmaların daxilində daha kiçik icmalar, habelə icma parlamenti vardır. Ümumxalq yığıncağının funksiyasının əsas aparıcı hissəsi seçki qutularının başında səs vermə formasında həyata keçirilir. Bu, bütövlükdə federal səviyyədə qüvvədədir (5, 89). Əsas məsələlərlə bağlı qərarlar qəbul edilməsi, qanunvericilik və hakimiyyətin fəaliyyətinə nəzarət əhəmiyyətli bilavasitə demokratik institut kimi siyasi institutların ansamblında şəraitdən asılı olaraq yerbəyer edilməlidir. Bütövlükdə isə, bu nöqteyi-nəzərdən çıxış etmək olar ki, xalqın 19-cu əsrdən bəri bilavasitə demokratik qərarlar qəbul etməsi bir qayda olaraq seçilmiş parlament və hökumət ilə nümayəndəli sistem çərçivəsində dayanır. Konstitution orqanların bu üçbucağında (ədliliyə də daxil olmaqla) müxtəlif "konstitution" prinsipləri yerbəyer etmək və onu tamamlayıcı statusla çəkmək olar. Bilavasitə demokratiyanın dəyəri və dəyərsizliyi haqqında ümumi hökm sonda bu ümumi sistem kontekstində mümkün deyil (5, 102). Güclü və zəif əlavə statusu isə bir-birindən fərqləndirmək lazımdır. Funksiyaların bölgüsü və bu fəaliyyətdən gözlənilən keyfiyyəti ümumi konstruksiyadakı əlaqələrlə üzləşdirmək lazımdır. Xüsusilə də, bilavasitə demokratiyanın nüvəsi ilə plebisitin deformasiyası arasındakı fərqlərə diqqət yetirmək lazımdır. Dövlət orqanları tərəfindən siyasi mülahizələrə görə tətbiq olunan plebisit bir qayda olaraq legitimasiya və hakimiyyəti əldə etmə məqsədini daşıyır. Bilavasitə demokratiyanın əsas motivi qismində vətəndaşların iştirakı və hakimiyyətə nəzarət etməsi ilə yuxarıda sadalananlar diametral olaraq tərs mütənəsidir (5, 104).

Tarixi çıxışlıq nöqtələri – praktika və nəzəriyyə

Bilavasitə demokratiya qədim Yunanıstanda, xüsusən də Afina polislərində yığıncaq demokratiyası formasında öz dirçəliş dövrünü yaşamışdır. Praktikanın, görülən işlərin və çətinliklərin təhlili və əsaslı tarixi təsviri bu tədqiqat çərçivəsində tam kriteriyalarla qoyulmuş məsələlərə cavab vermir, belə ki, tarixi demokratizasiya prosesləri faktiki dəyərləri özündə ehtiva etmirdi. Burada daha çox bilavasitə demokratiyanın inkişafını 18-ci əsrdən bəri müasir şərtlər daxilində konkretləşdirmək lazımdır. Demokratik institutların başlanğıcı və mütərəqqi inkişaf addımları, müasir Konstitusiya qanunvericiliyi haqqında qısa baxışların xarakterizə edildiyini bir sıra Avropa ölkələrində və ABŞ-da tapmaq olar. Xüsusilə də tarixi çıxışlıq bazası Jan Jak Russodan və bu arada yeniləşdirilmiş Respublika ənənələrindən irəli gəlir (2, 124).

Fransada plebisitin yanlış tətbiq yolları.

Demokratiya və müasir konstitution inkişaf üçün ahəng 1789-cu il Böyük Fransa inqilabı və onun çökməsi olmuşdu. İnsan hüquqlarının ümumi izahatı və ilk təsbit olunmuş Konstitusiyalar çatışmayan ölçüləri qəbul edir,

"xalqın" Konstitusiyaverici hakimiyyət kimi bir sıra inqilablar vasitəsilə, Jan Jak Russonun fəlsəfi ideyalarla onu siyasiləşdirdiyi kimi, tarixə gətirdilər (4, 128). 1793-cü ilin iyununda konstitusion referendum qaydasında Yakobinçilər tərəfindən qəbul edilmiş Konstitusiya, buna baxmayaraq əhəmiyyətli bilavasitə demokratik qurumlar (Konstitusion referendum, fakultativ qanunvericilik referendumu, obliqator Konstitusion referendum) vəd verilməsinə baxmayaraq onların tətbiqi üçün yüksək baryer qoyulmuş və heç vaxt da tətbiq edilməmişdilər. Bundan bir az sonar, plebisitin keçirilməsi yolları üzrə mübahisələr gündəmə gəldi: 22 sentyabr 1795-ci ildə Fransada Direktoriya Konstitusiyası və 1799-cu ildə isə Konsul Konstitusiyasının qəbulu Napoleon imperiyasının formalaşmasına yol açdı. 1800 və 1804-cü illər arasında imperiya dafələrlə plebisit yığınaqlarına təminat verdi. Napoleon devrildikdən sonra plebisitin hüquqi forma alması prosesi on illərdən sonra onun yaxın qohumu Luis Napoleon tərəfindən həyata keçirildi: bunlar 1851-ci ilin dekabrında, 1852-ci ilin noyabrında və nəhayət 1870-ci ilin mayında baş tutmuşdu (4, 140). Bu ənənə ilə maskalanmış şəxsi plebisitlər 20-ci əsrin ortalarında Şarl de Qoll da, xüsusilə də 1962-ci ildə prezidentin bir başa seçilməsinin tətbiqi yer aldı. Nəhayət 1969-cu ildə bu qoyulmuş məsələlərin mahiyyətini və vətəndaşların işə şəxsi münasibət bəsləməsinə də yenidən özünə qatdı. Bu prinsipin davamçıları həmin mexanizmi daha ehtiyat və qənaətlə tətbiq etdilər və bununla da yalnız məhdud nəticələr əldə etdilər (6, 63). Bununla belə, prezident Pompidou 1972-ci ildə Avropa İqtisadi Birliyinin genişləndirilməsi haqqında ümumxalq sorğusunda çoxluq əldə etməsinə baxmayaraq, öz nüfuzunu itirdi, belə ki, səsvermə hüquq olan vətəndaşların 46% seçki qutularına yaxın gəlmədilər. 1992-ci ildə prezident Mitteranın hakimiyyəti dövründə Maastrixt Müqaviləsi haqqında referendum da özünü siyasi cəhətdən riskli addım kimi göstərdi, belə ki, yalnız səsələrin 51.05 faizi "bəli" qaydasında cüzi razılıq əldə edilməsi Avropa Valyuta birliyinə qoşulmaq üçün imkan yaratdı (6, 78).

Bir sıra başqa ölkələrdə, hər şeydən əvvəl Avropadan kənarında plebisitlər (prezidentlik mövqeyindən asılı olaraq) avtoritar və diktator sistemləri çərçivəsində fərqli qaydalarda legitimliyin təmin olunma aləti kimi tətbiq olunur. Bu problem burada artıq məzmun nöqtəyi-nəzərindən daha geniş yer ala bilmir (7, 181).

Avropa dövlətlərinin və Konstitusiyaların yenidən geniş həcmdə təşkili Birinci Dünya müharibəsinin sonunda icra edildi, bir qayda olaraq ümumi seçki hüququnun (xüsusilə də qadınların seçki hüququndan istifadə etməsi) və parlamentar demokratiyada bir sıra boşluqlar, daha çox da Veymar Konstitusiyası kontekstində konstitusion referendum keçirilməmişdi 1. Yerdə qalan hallarda isə "xalqların öz müqəddəratını həll etməsi hüququ kontekstində" bir sıra məsələlərin dövlətə məxsusluğu genişləndirildi, o cümlədən ümumxalq səsverməsinin (plebisit) predmeti dəqiq işlənib hazırlanmamışdı. 1929-cu ildə növbəti obliqator konstitusion referendum Avstriyada baş tutdu. 1922-ci ildə İrlandiyada müstəqillik uğrunda mübarizəyə yol açan Konstitusiya deyil, 1937-

ci ildə referendumla legitimləşdi. İkinci Dünya müharibəsindən sonra demokratiyanın yenidən qurulması prosesinə daha az ölkələr qoşuldu: Fransa yalnız 1946-cı ilin mayında (IV respublikanın yeni Konstitusiyasını) referendum qaydasında qəbul etdi, İtaliya isə monarxiya rejimini 1946-cı ildə plebisit qaydasında ləğv etdi. Almaniyada isə demokratiyanın yenidən təşkili isə yalnız bir neçə torpaqda konstitusion referendum qaydasında realizə edildi. Vürttemberg-Baden, Bavariya, Hessen 1946-cı ilin sonunda, Vürttemberg-Hohensollen, Reynland-Pfalts, Baden və Bremen mayda, daha doğrusu 1947-ci ilin oktyabrında, nəhayət Şimali Reyn-Vestfaliya torpağı isə 1950-ci ildə, lakin AFR-in Əsas Qanununa isə bunlar daxil edilmədilər (7, 94).

Antiolqarxiya hərəkatları

Obliqator konstitusion referendum institutu, demək olar ki, xalq suverenliyi ideyasını möhkəmlədir, bundan başqa praktikada yalnız xalqa "konstitusion qeyd-şərt" kimi təsir edir və sonrakı bilavasitə demokratik iştirak etmə hüququ yəni ("ümumxalq hüququ"nun) dəqiq realizə edilməsinə zəmanət vermir. Nə bütün İsveçrə kantonlarında, nə də federal müstəvidə 1848-ci ildən sonra belə əlavə mexanizmlər olmamışdı (8, 37). ABŞ-da İsveçrədə də olduğu kimi şəraitdən asılı olaraq, sosial-iqtisadi tələblərlə birlikdə məsələn, yoluxucu xəstəliklərdən mühafizə, ictimai gigiyena, vergi və rüsumların üzərinə artırılan mühafizə siyasəti və ictimai rifahın yüksəldilməsi haqqında qanunvericilik aktlarının qəbul edilməsi və ictimai-siyasi hakimiyyətin bir arada cəmləşdirilməsi geniş sosial xarakterli protest hərəkatı bu sayaq ümumxalq hüquqlarını həyata keçirə bilirdi. İsveçrədə hakimiyyətdə olan Liberal partiya və onun nümayəndəsi Alfred Eşer, 1866-cı ildə demokratik seçilmiş Sürixin kanton prezidenti kimi öz adından dəmir yol cəmiyyətinin sahibi ilə bağladığı müqavilə nəinki federasiyada, eləcə də Sürixdə konflikti kristallaşdırdı. Bu müqavilə parlamentin nəzarəti altına düşdü, lakin parlamentin sədri, haqqında söhbət gedən Alfred Eşer idi. Bu oliqarxik rəhbərliyə qarşı sənətkarlar, kəndlilər, fəhlələr və ziyalılardan ibarət xalq hərəkatı, 1869-cu ildə Sürixdə geniş ümumxalq hüquqlarını əldə edən yeni Konstitutsiya ilə yeni müxalifət qüvvələri yetişdi. Digər kantonlarda da buna oxşar hərəkatların baş verməsi tezliklə bu tələbləri 1874-cü ildə fakültativ referendumla birgə təftiş etmə hüququnu təsbit edən Federal Konstitusiyanın qəbul edilməsi məsələsini federal müstəviyə çıxardı. Ümumxalq təşəbbüsü hüququnun Konstitusiyaya qəbul edilməsi tələbi iqtisadi məsələlərlə bağlı yeni konfliktlərin nəticəsində uğurlu oldu, buna baxmayaraq ki, bu günə qədər də qüvvədə qalan, Federal Konstitusiyada (qismən) əlavə və dəyişikliklərin aparılması ümumxalq təşəbbüsü hüququ qaydasında məhdudlaşdırıldı (5, 92). ABŞ-da da ikinci bir siyasi axım tələb olunurdu. 1890-cı illərdən Birinci Dünya müharibəsinə və onun sonuna qədər etiraz hərəkatları ilə müşayiət olunan "populistlər" və "proqressivlər" şüarı ortaya çıxdı. Burada hər şeydən əvvəl kənd fermerləri, ABŞ-ın qərbinin və şimal qərbinin digər müstəqil vətəndaşları və fəhlələri birgə siyasi tələblərlə birləşdilər. Onlar bank, sənaye və dəmir yol kapitalının iqtisadi hakimiyyət təmərküzləşməsinə, onların

partiya maşını və idarə kartellərinin siyasi hakimiyyətinə qarşı həmlələr edirdilər. Onların üç əsas siyasi tələbi (konstitusion müddəalar və qanunlar üçün) ümumxalq təşəbbüsü hüququ, referendum və "recall" (seçilmiş nümayəndələrin geriye çağırılması) 1898-ci ildən 1918-ci ilə qədər bütövlükdə 22 federal ştatda həyata keçirildi. Bundan başqa, seçki islahatları sahəsində, xüsusən də öncədən ayrı-ayrı ştatların parlamentləri tərəfindən göndərilən federal senatorların birbaşa seçilməsində uğurlar əldə olundu (2, 146).

Bilavasitə demokratik konstitusion islahatlar üçün bu siyasi hərəkətlərdə birbaşa klassik formada təməl ideyanı qiymətləndirmək lazımdır. Hakimiyyətin iqtisadi və siyasi nöqteyi-nəzərdən təmərküzləşməsinə baxmayaraq, bilavasitə demokratiyanın qarşısına qoyduğu tələblər hakimiyyətin məhdudlaşdırılmasına və hakimiyyət üzərində nəzarət prinsipinə və bununla da, ibtidai demokratiya prinsipinə istiqamətlənmişdi. Bununla da, seçkilər vasitəsilə siyasi hakimiyyətin realizə edilməsinin xalqa həvalə olunması və vətəndaşların qanunvericilik prosesində nəzarət etmə hüququnu təmin edən bilavasitə demokratik proseslərin formalaşması buna hesablanmışdı (2, 218).

Avropada demokratik əsasların yenidən qurulması

Avropa ölkələrində təxirə salınmış, yaxud da dayandırılmış demokratik əsasların yenidən qurulmasının iki əsas dövrünü qeyd etmək olar. Demokratik Konstitusiyaya qanunvericiliyinin bu proseslərdə mövcud olan fərqli xassələri özündə nəzərdə tutan demokratikləşdirmə tələblərini, eləcə də bilavasitə demokratiyanın formalarını ən azından, qismən də olsa, nəzərdə tuturdu. Almaniyanın 1919-cu il Veymar Konstitusiyası (həmçinin imperiyanın torpaq Konstitusiyaları) imperiya prezidentinin xalq tərəfindən seçilməsini, plebisiti və ümumxalq təşəbbüsü hüququnu nəzərdə tuturdu (bax, 7-ci bəşliq, 73-cü səhifə). Avstriya Respublikasının 1920-ci il Konstitusiyası da (məcburi xarakter daşımayan ümumxalq sorğusunu, plebisit) qanunvericilik istiqamətində ümumxalq təşəbbüsünü, 1929-cu ildə isə qanunvericilik aktlarını plebisit qaydasında ümumxalq səsverməsinə nəzərdə tuturdu (8, 31). Danimarka dövləti isə 1925-ci ildə obliqator konstitusion referendum tətbiq etdi. İrlandiya isə müstəqil respublika kimi 1922-ci ildə ümumxalq təşəbbüsü hüququnu və referendumu təsbit etdi, lakin 1937-ci ildə (Avstriya, Danimarka, İrlandiya ilə müqayisədə, 11-ci bəşliq, səh 129, müqayisədə) konstitusion dəyişikliklər məhdudlaşdırıldı. Milli sosializm, faşizm diktaturasından və İkinci Dünya müharibəsindən sonra diktatura yolu hakimiyyətdən sui-istifadə və hakimiyyətə demokratik nəzarət yeni bir tarixi təcrübə fonunda və cüzi bilavasitə demokratik impulsları olan demokratiyanın əsasının yenidən qoyulması kontekstində təqdim olundu. Beləliklə, Qərbi Almaniyada ənəvi Veymar qaydaları yalnız torpaqlar müstəvisində qəbul edildi, Federal Konstitusiyaya qismində Əsas Qanun isə müvəqqəti xarakterli şərtlərlə qəbul edilmişdi. İtaliya isə 1970-ci ildən sonra xüsusi tətbiqi qanunla təsir göstərən konstitusion referendum variantını əlavə etdi. Soyuq müharibə dövründə isə Qərbi Avropada yenidən demokratikləşmə fazası bilavasitə demokratiyanın yalnız çox cüzi genişlənməsinə gətirdi. Antidiktator və antito-

talitar təhlükəsizlik funksiyaları daha sonra nümayəndəli demokratiya prinsipi-pində axtarıldı. "Özünü mühafizə etmək imkanı olan demokratiya" konsepsiyası siyasi qüvvələrin və nəzarət altında olan spektrumuna yönəlmişdi, müxtəlif siyasi rəy ifadə etmə və iştirak etmə formalarını da məhsudlaşdırırdı. Hüquqi diktaturaların kölgələrində və Sovet kommunizmi ilə olan ziddiyyətlər 1945-ci ildən sonra on illərlə demokratik konstitusion idealın yeganə mənbəyi kimi bilavasitə demokratiyanın əl-qolunu açmaq bu nəticələrlə uzlaşırdı. Nəhayət 1989-cu ildən sonra Şərqi Avropada axtarılda olan demokratiya dar mənada bilavasitə demokratik qərar qəbul etmə formalarından daha çox plebisitar xarakterdə, lakin bütövlükdə daha çox partiya demokratiyası motivasiyası olan yenidən formalaşma prosesində gündəmə gəldi (2, 228).

Nəzəri çıxışlıq nöqtələri

Demokratiya nəzəriyyəsinin Qədim Yunan şəhər dövlətlərindən başlayaraq çoxlu uzun tarixi kökləri vardır. Burada demokratiya anlayışı Aristotelə və ona bağlanan ənənəyə, əlbəttə ki, heç də dəqiq xarakterizə olunmayan bilavasitə demokratiya praktikasına istinad edir. Bunun əksinə olaraq, müasir nəzəriyyə üçün reallıq konteksti müəyyənedicidir, hansı ki, monarxiya mütləqiyyəti ilə qarşı-qarşıya representativ institutların legitimlik tələbləri ilə nəqş olunmuşdur. Con Lokk, Şarl Monteskye kimi XVII və XIX əsrlərin nəzəriyyəçiləri, yaxud da daha sonralar C. St. Mill nümayəndəli hakimiyyət nəzəriyyəsinə (representative government) əsasını qoymaq istəyirdilər, onlar onsuz da nəzəriyyə ənənəsində demokratiyanın neqativ rənglənmiş anlayışına və daha dəqiq desək demokratiya nəzəriyyəsinə söykənmirdilər. Burada, yalnız Jan Jak Russo çərçivədən kənara çıxma bilmişdi (1, 293).

Bilavasitə demokratiya haqqında Jan Jak Russoya müraciət etmədən nəzəri-tarixi aspektdən danışmaq olmaz. Hərçənd onun özü belə bilavasitə demokratiya anlayışını ənənəvi qavrama mənasında heç də dəqiq işlətmir. Russonun əsas anlayışı ümumxalq suverenliyidir, hansı ki, o özünün ictimai müqavilə əsərində bünövrəsini qoymuşdu (İctimai müqavilə 1762): Əgər siyasi hakimiyyətin özü azadlıq və bərabərlik kimi əsas prinsiplərdən qaynaqlanmırsa, onda onlar bu prinsiplərə sadıq qalmazlar, belə isə hər şey bərabərlik və azadlığın nəzəriyyə və praktikasından sıçrayış əldə edir. Ona görə də, suverenlik nümayəndələrə həvalə edilə bilməz, bu hüquq məhz xalqın özündə qalmalıdır (9, 254).

ƏDƏBİYYAT

1. Armin.Hans H. Vom schönen Schein der Demokratie. Mwnhen: droemer und Knaur. 2000
2. Bauer.Martin: Direkte Demokratie und Finanzpolitik in den USA. Volksabstimmungen über Haushaltsfragen, Steuern und Verschuldung in Kalifornien, Universität Erlangen-Nürnberg, Dissertation 1997
3. Bleicken, Jochen: Die Athenische Demokratie.4 Auflage.Paderborn&UTB-Schöningh, 1995 (UTB Wissenschaft 1330)
4. Capretti Anna: Direkte Demokratie in Italien, in: (Heußner und Jung) 1999, s. 123-141
5. Groos, Andreas& Die schweizerische Direkte Demokratie, in (Heußner und Jung) 1999, s.

87-100

6. Huessner, Herrmann k: Volksgesetzgebung in den USA und Deutschland. Ein Vergleich der Normen, Funktionen; Probleme und Erfahrungen. Köln. 1994, s.111
7. Luthard, Wolfgang: Direkte Demokratie. Ein Vergleich in Westeuropa. Baden-Baden. Nomos. 1994, 207 s.
8. Mökli, Silvano: Direkte Demokratie. Ein Vergleich der Einrichtungen und Verfahren in der Schweiz und Kalifornien, unter Berücksichtigung von Frankreich, Italien, Dänemark, Irland, Österreich, Lichtenstein und Australien. Bern. 1994, s.60
9. Schiller. Theo: Direkte Demokratie. Forschung und Perspektiven. Opladen. 2002, 387 s.

НЕПОСРЕДСТВЕННАЯ ДЕМОКРАТИЯ КАК ОДНА ИЗ ОСНОВ КОНСТИТУЦИОННОГО СТРОЯ – ОСНОВНЫЕ ПОНЯТИЯ И ДЕМОКРАТИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ

Ш.Т.ЮСУБОВ

РЕЗЮМЕ

Непосредственная демократия применяется успешно в некоторых развитых странах мира. Референдум, плебисцит, всенародная инициатива, всенародный опрос, как институт непосредственной демократии, в большинстве стран Европы осуществляется на основе правил, предусмотренных конституцией. Исторически в Европейских странах процесс развития этих институтов до современного этапа прошли через большие разногласия и противостояния. Одна из основных критерий, с помощью которого успешно применялись данные институты, была наличие всенародного освободительного сознания.

Ключевые слова: непосредственная демократия, народная власть, референдум, плебисцит, всенародное обсуждение, всенародная инициатива, демократическая практика, представительная демократия, политическая власть, гражданское общество, демократическая теория

DIRECT DEMOCRACY AS ONE OF THE MAIN BASES OF CONSTITUTIONAL SYSTEM – THE MAIN CONCEPTS AND DEMOCRATIC PROCESSES

Sh.T.YUSUBOV

SUMMARY

Direct democracy is successfully exercised in several developed countries. In most countries of Europe referendum, plebiscite, national discussion, national initiative are practised as institutes of direct democracy as provided in the Constitution. Historically, in European countries, the development of these institutions to the modern stage went through great controversies and confrontations. One of the main criteria, with the aid of which have been successfully used these institutions was the presence of a national liberation consciousness.

Key words: direct democracy, popular power, referendum, plebiscite, national discussion, national public-opinion poll, democratic practice, representative democracy, political power, nationwide vote, obligatory referendum, facultative referendum, democratic institutions, political parties, civil society